

Prof. PhDr. Marie Krčmová, CSc.

Ústav jazykovědy

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity

Proměny zvukové stavby češtiny

The Changes in the Acoustic Structure of Czech

Klíčová slova: Čeština, zvuková stránka jazyka, vývoj výslovnostní normy, stylizace mluvených textů

Anotace: Stať obracející se k zahraničním bohemistů sleduje změny posledních let. Nejnižší rovina jazyka, rovina foneticko-fonologická se v krátkodobém pohledu jeví ve spisovném jazyce jako poměrně stálá. Přehodnocuje se sice stylová platnost některých prvků (zejména dublet typu *polévka/polívka*) ale změny inventáře fonémů jsou nepatrné: na periferii jazyka sice přibyl foném /dž/, ale to jen díky přejatým slovům a akceptování jejich integrace do češtiny. Naopak se v posledních letech posílila změnou pravopisu perifernost fonému /ól/.

Mimořádně silné živelné přejímání výrazů z angličtiny přináší také nové kombinace zvuků. Do roviny zvukových realizací spisovné češtiny se promítají změny komunikačních situací posledních let, kde se i ve veřejné komunikaci pozitivně hodnotí přirozenost a bezprostřednost jednání, a příliš pečlivá výslovnost se pak může stát signálem oficióznosti, tedy signálem z pragmatického hlediska negativním. Zvuková podoba češtiny veřejné komunikace se dnes přibližuje znění komunikace neveřejné. Vzhledem k tomu, že většina zvukových masmédií má centrum v Praze, stává se normou pražská varianta výslovnosti, a to přesto, že neodpovídá úzu východní části republiky.

Annotation: The article meant for the foreign Bohemists observes the changes of the last few years. The lowest language plane (the phonetic and phonological plane) seems to be relatively stable in the short run. The stylistic value of some units (especially of the doublets such as *polévka - polívka*) is being re-evaluated but the changes in the array of phonemes are insignificant: a new phoneme /dž/ has appeared on the language periphery but only thanks to the adopted words and their integration into the Czech language. On the contrary the phoneme /ól/ has become more peripheral in the last few years because of the changes in the orthography. The extraordinarily frequent and unrestrained adopting of English expressions

into Czech brings some new combinations of sounds. In the acoustic realizations the changes of the communicative situations of the last few years are reflected, because even in the public speeches spontaneity and immediacy of the action is valued and punctual pronunciation may be a signal of stiffness, which is negative from the pragmatic perspective. The acoustic character of Czech used in the public speeches is approaching the acoustic character of the private communication. Because most of the mass media has its headquarters in Prague, the Prague variety of pronunciation is becoming a norm although it does not correspond with the convention of the eastern part of the country.

Proměny zvukové stavby češtiny

Nejnižší rovina jazyka, rovina foneticko-fonologická se v krátkodobém pohledu jeví jako poměrně stálá: její proměny jsou postupné a předpokládá se, že k úplnému proběhnutí hláskové změny je třeba nejméně 75 let, tj. doby, kdy se vystřídají tři generace mluvčích. Je tomu tak proto, že mechanismus výslovnosti se osvojuje přirozenou cestou a obecnější fonologická interpretace zvuku řeči, ztotožňování nejrůznějších realizací do konstruktu jediného fonému (s jeho alofony a variantami) je v přirozeném zvládnutí jazyka závislé právě na této zvukové realitě a jejím užití v komunikaci. Za deset let na konci 20. století tedy jen těžko mohlo, přes výraznou změnu komunikačních příležitostí a celkové uvolnění formy veřejné komunikace, dojít k zásadní přestavbě inventáře fonémů češtiny, tím méně pak mohly vzniknout nebo zaniknout jednotlivé fonologické opozice, jež jazyk formují. A není také pravděpodobné, že bychom pozorovali zásadní změny v zákonitostech, jimiž se užití fonémů při výstavbě morfů řídí. Toto obecné konstatování má však svá specifika, která poznáme až tam, kde sledujeme reflexi fonologické stavby jazyka v příslušných pasážích gramatik na jedné straně, na druhé straně pak v rovině konkrétních realizací.

Nepochybně se zvuková stavba jazyka neustále mění ve všech útvarech stratifikovaného českého národního jazyka. Výrazně je to vidět zejména v nivelizaci hláskoslovných specifik dialektů, tj. v zániku některých fonémů nebo i celých fonologických opozic, jež postupně probíhá - pokud můžeme soudit z jednotlivých prací o českých dialektech - již po více generací díky postupnému otevírání komunikačních společenství nositelů nářečí. Tento stav dosti výmluvně ukazuje Český jazykový atlas, jehož 5. svazek věnovaný hláskosloví se ukončuje. Poslední léta v tomto procesu nic nezměnila; můžeme usuzovat na jeho urychlení, ovšem jen na základě toho, že celý proces probíhá před našima očima, zatímco minulost nám zanechala až výsledek možná rychlých a jistě podstatných

procesů nejen nivelizačních, ale i diferenciacních. Dialekt se dnes uplatňuje ve spontánní soukromé až rodinné komunikační sféře a popisy se tak posunují od poznání celého útvaru jazyka k analýzám jednotlivých idiolektů, obraz tedy ztrácí pevné obrysy. V druhé polovině 20. století probíhá naopak postupné formování jednotného inventáře fonémů současné češtiny, společného souboru jejich opozic i pravidel kombinatoriky. Nejsou však zcela nivelizovány způsoby využití fonémů v rámci slov a výpovědí, neboť v tom se jistá kontinuita se starým diferencovaným stavem udržuje.

Pokud jde o inventář fonémů, nejde o vznik něčeho zcela nového: jednotlivé prvky zvukové stavby dnešní češtiny existovaly, i když v jiném využití, i dříve. Platí to také pro typický rys šířící se dosud nespisovné obecné češtiny, pro diftong *ej*: tautosylabické *ej* ve výrazech jako spisovné *vejce*, *podej*, *nejvíc* ap. je na fonetické úrovni diftongem, i když fonologická interpretace spisovného jazyka počítá (a využitím pravidel Trubeckého) s kombinací fonémů *e+j*. Tato interpretace je ale už záležitostí odborného popisu jazyka, uživatelské povědomí - pokud je možno usoudit - si tuto otázku neklade, protože rozhodnutí jeden foném - dvojice fonémů nemá v daných případech vliv na diferenciaci výrazů. Podobně není samo o sobě "nové" protetické *v*. Hlávka je základní realizací fonému a je na počátku slova běžná, jako protetickou ji (pomineme-li historickou protezi praslovanskou) zná ojedinele i spisovný jazyk v dubletě *voje/oje* (část vozu). Součástí spisovného jazyka je samozřejmě *í*, nejen jako běžný foném češtiny, ale i v případech, kde existují ve spisovném jazyce dublety typu *polívka/polívka*, *kolébat/kolíbat*. Varianty výrazů s *-é-* proti "zúženému" - *í-* jsou neutrální až hovorové, výrazy běžné slovní zásoby již běžně mají pouze *-í-* (*polínko*), zatímco *-é-* může být i signálem terminologičnosti slova (*plamínek svíčky*, ale *plamének* 'rostlina'). Ve adjektivním sklonění je spisovné pouze *-é-* (*kyselého*, *připravenému*, *v starém*), i když zúžené podoby typu *kyselýho*, *připravenýmu*, *v starým* se mnohou ve veřejném nepřipraveném projevu objevit. Mohli bychom takto podávat soupis všech fonémů a jejich využití, ale v dnešní jazykové situaci by šlo skutečně jen o výčty s množstvím jednotlivostí a výjimek, protože zvuková forma slov se proměňuje sice ve společné tendenci, ale ne se stejným výsledkem: jak je obecně známo a jak jsem i naznačili, ve slovní zásobě spojené s běžným životem jsou inovace pravděpodobnější než u slov intelektuálních (tedy běžně *lítat* - ale *lékař*; *von*, ale *otec*; *tejden*, ale *týlový*), pravděpodobnější jsou u slangového a profesního užití výrazů než v neutrální, byť mluvené komunikaci (slangové *vejbor*, *kejčovitost* - proti neutrálnímu *výbor*, *kýčovitost* apod.).

Při popisu foneticko-fonologické roviny národního jazyka proto vycházíme z jeho podoby nejvíce stabilizované a současně reprezentativní, tedy z jazyka spisovného. Pokud jde

o fonologickou stavbu, je tradicí opírat se o znění slov a vět fixované písmem, pro realizační rovinu o spisovnou výslovnost. Oba zdroje jsou poněkud problematické: Psaná podoba slov proto, že je vázána pravopisnou kodifikací, spisovná výslovnost pak proto, že je sice kodifikována, ale ne běžně realizována.

Základní princip českého pravopisu fonologický, tj. měl by odrážet fonologickou stavbu slov. Má však mnoho výjimek. Nejde jen o známé psaní *y-i*, *y-í* (rozdíl typu *milí* - *mily*), jež nemá v současném jazyce (kromě dialektů) oporu ve zvuku, ale i případy další: píšeme sice *zkouška*, ale jde tu o diftong *ou*, zatímco *poukázal* je totéž seskupení písmen dvojicí fonémů *o+u*, píšeme zdvojená písmena, která ve výslovnosti nejsou obvykle realizována dvojicí hlásek, resp. hláskou zdvojenou (*vinna* - *vina*), podle etymologie slova volíme písmena pro párové souhlásky - typ *prosit* - proto *prosba*, i když tu probíhá pravidelná regresivní asimilace znělosti [prozba] atd. Opora o psanou podobu jazyka má při poznávání fonologické stavby jazyka v českém prostředí důsledek např. v tom, že se vyhýbáme řešení fonologické stavby slov, kde je psaná podoba dána pouze tradicí (výrazy jako *hněd*, *zpěv*), nebo počítáme s jediným fonémem při znělostních změnách a bráníme se je vidět jako alternace. K důsledkům této vazby písmo - foném se ještě vrátíme.

Fonologická stavba jazyka se sleduje ve vztahu k rovině realizací, neboť jako foném hodnotíme zvukový jazykový prvek (tedy prvek na zvukové úrovni dostačujícím způsobem odlišitelný sluchem), který je významotvorný. Významotvornost však nelze posuzovat v rámci celého národního jazyka - jeho soubor výrazů by byl neuchopitelný - , ale právě jen v rámci jediného jazykového útvaru, pro hodnocení češtiny již zmíněné češtiny spisovné (ve všech variantách). Přitom ovšem snadno zjistíme, že ne všechny prvky schopné odlišit význam jsou stejně zatíženy, vedle prvků stojících v centru inventáře fonémů jsou tu i prvky využitě velmi málo. Je věcí pohledu, zda můžeme existenci diferenciaci doloženou jen u jednoho nebo dvou párech slov chápat ještě jako fonologickou: srov. české hodnocení páru fonémů *v-f*, který je doložen jen ve dvou kořenech českých slov, i když princip diferenciaci odpovídá české opozici znělosti. Metodologická čistota déle žádá, aby byla východiskem domácí slovní zásoba, neboť přejatá slova se sice k češtině adaptují, ale zachovávají si některé neobvyklé kombinace fonémů. Pokud byla obecná koncepce češtiny založena na puristickém odmítání výrazů přejatých, byl takový postup dobře možný: Cizí prvky bylo možno z úvah vyloučit, eventuálně jasně vydělit (ostatně mechanismus adaptace výrazů z němčiny, eventuálně ze slovanských jazyků byl ustálen) a obraz inventáře fonémů tak projasnit. Ve starších mluvnicích se pak jasně vymezuje "domácí" a "cizí" a fonologicko-fonetická rovina češtiny se jeví jako velmi málo problematická.

Změny, které přinesla pro jazyk a jeho užívání poslední léta, tento poklidný obraz ruší. Mimořádně silné živelné přejímání výrazů z angličtiny přináší totiž nejen nové kombinace zvuků, ale i nový fonologicky relevantní pár fonémů, jenž doplňuje stávající soubor znělostních párů češtiny. Praxe přináší minimální páry slov různého významu jako *Číny - džíny*, *čemu - džemu*, které jsou podobně strukturovány jako pár *k-g* (*krokem - grogem*). kdy je také jeden z členů páru slovo cizího původu: přitom o existenci *g* v češtině nikdo nepochybuje. Přijetí *dž* jako fonému je pomalejší, i když s hláskou jako realizací *č* před znělou souhláskou zvukem *dž* se počítá velmi dlouho. Náznaky, že je s ní nutno brát v úvahu i foném *dž*, najdeme až u Horálka (1986, 124), jsou součástí nových výkladů o fonetice češtiny (Palková, 1997, 240, Krčmová, 1990, 97), nikoli však všech gramatik vzniklých v 90. letech (Příruční mluvnice češtiny, 1995, s ním počítá - s. 35, nikoli však Čechová a kol. 2000 nebo přepracovaná Stručná mluvnice Havránka-Jedličky, 1996; obě jmenované mluvnice snad i proto, že se obracejí také ke školské praxi a zvukovou stavbou se zabývají okrajově). Přitom samo *dž* dobře zapadá do korelace znělosti, tj. není důvod pro jeho opomíjení, vadí snad jen to, že nemá samostatné písmeno a že je ve slovech synchronně cizích. Pohyb jazyka vytvářející se díky otevření světu se tu promítl do změny v inventáři základních jednotek jazyka.

Dalším prvkem, který stojí na periferii jazyka, je po staletí dlouhé *ó*, doložené v současné domácí české slovní zásobě jen o onomatopoeích (*Bože*, ale *boželbóže* - jako citoslovce). Existuje ve slovech přejatých, kde má i fonologickou funkci (páry jako *bor - bór*, *boje - bóje*). O existenci dlouhého *ó* není celkem pochyb, neboť je dobře zařaditelné do vokálního systému češtiny na základě opozice kvantity, je však ve skutečnosti mnohem okrajovější než zmíněné *dž*.: délka je totiž zejména v zakončení přejatých slov irelevantní, tj. změna délky nemá fonologickou funkci. Tento stav v posledním desetiletí podporuje i psaná podoba (dublety jako *milion - milión*, *vagon - vagón*), nový vývoj jakoby odsunul foném *ó* ještě více na okraj češtiny. Mluvnice s ním sice počítají, ale (až na Příruční mluvnici, s. 29) jen v rámci pravidelně utvářeného vokálního trojúhelníku. U podobně systémově zakotveného středového *-é-*, není o existenci v rámci spisovného jazyka pochyb, i když, jak jsem výše připomněli, je často nahrazováno *-í-*; při hledání minimálních párů, v nichž bychom fonologičnost rozdílu *-e-* a *-é-* dokázali, stačí i česká slovní zásoba (*peče - péče*, *vesele - veselé*). V psaném jazyce se v cizích slovech podobně jako u zmíněného *-ó-* vyskytují dublety a dubletní je po dlouhou dobu i výslovnost zakončení (*drogerie - drogérie*, *leukemie - leukémie*).

Zatímco zmnožené kontakty s cizími jazyky a přejímání z nich mohly mít vliv na proměny fonologické stavby češtiny, do roviny zvukových realizací se promítají zejména změny komunikačních situací posledních let. Také výslovnost je ve spisovném jazyce kodifikována, tato kodifikace však je známa snad jen mluvčím profesionálům a ani ti ji nedodržují veskrze, protože samo osvojení dokonalé spisovné výslovnosti je dosti namáhavé, neboť znamená opuštění starých návyků a atrikulačních mechanismů. Preskribovanou spisovnou výslovnost, která je (z praktických důvodů) prezentována jako odvozená od psané formy jazyka, jako „návod ke čtení“, ve veřejných projevech nikoli předčítaných málokdo dodržuje. V minulosti, kdy byla zejména mediální komunikace pevně držena cenzurou a autocenzurou a kdy se promluvy v rozhlasu i televizi nenápadně předčítaly, bylo snad dodržení zásad spisovnosti možné, ale i tu byla spíše snem než skutečností. I v té době ovšem existoval vedle poměrně jednotné kodifikace u slov českých rozsáhlý soubor dublet u slov cizích, jež mohl zvládnout jen velmi zodpovědný uživatel jazyka. V dnešní společnosti, která i ve veřejné komunikaci pozitivně hodnotí přirozenost a bezprostřednost jednání, je tlak na dokonalou výslovnost menší a dokonce se zdá, že příliš pečlivá výslovnost by byla signálem oficióznosti, tedy signálem z pragmatického hlediska negativním. Kromě toho vstoupila po r. 1989 do veřejné komunikace náhle nová skupina mluvčích k veřejnému vystupování nepřipravených, kteří si přinášeli i na veřejnost své zvyklosti a ke zřetelné mluvě se propracovávali postupně (např. noví lidé vstupující do politiky), do médií pak nastupuje nová generace, pro niž už staré měřítko kultivované = spisovné a vázané na kodifikovanou psanou spisovnou češtinu nepociťuje. A nová koncepce mediální práce uvádí do studií také další mluvčí, kteří se příležitostně vyslovují k nejrůznějším věcem, reportér oslovuje kohokoli a kdykoli a jeho projev neupravený zveřejňuje, aby dodal svému pořadu na autentičnosti. To vše mění obraz zvuku, který z médií zaznívá a v důsledku pak mění i představu o tom, jak má veřejný mluvený projev vypadat.

Není třeba tu vypočítávat nedostatky, jimž se mluvčí na veřejnosti navyhnou. Sdostatek jim je vyčítají zejména starší lidé, kteří opakovaně do rozhlasu či televize píší a telefonují, aby na chyby (samozřejmě především mluvnické, méně výslovnostní) upozornili. Jde o nepřesnost artikulace vokálů, nadměrné zjednodušování souhláskových skupin, ale i o nevhodná členění promluv a nevýraznou intonaci. Vcelku vhodně kritizují nápodobu cizí (zejména anglické) výslovnosti u výrazů, jež mají stabilizované znění české a nejsou slovy citátovými. Taková výslovnost je však jen individuálním počinem.

Zvuková podoba češtiny veřejné komunikace se dnes přibližuje znění komunikace neveřejné. Vzhledem k tomu, že většina zvukových masmédií má centrum v Praze, stává se

normou pražská varianta výslovnosti, a to přesto, že neodpovídá úzu východní části republiky. Limitem se tu stává možnost jednoznačné percepce sdělení, a i ten bývá někdy překročen, zejména při příliš uvolněné výslovnosti vokálů (*přijel/přejel ze Slovincska/Slovenska*). Nemůžeme však tvrdit, že by se mluvčí o zvukovou stránku svých veřejných promluv vůbec nezajímali. Je součástí profesionální přípravy herců či hlasatelů, také politikové navštěvují kurzy rétoriky nebo šířeji pojaté pozitivní komunikace, kde se pozornost dostane i zvukové stránce. Rétorika a její výuka se stává módním předmětem ve školách i kurzech pro veřejnost. Výslovnost je v nich však jen jednou složkou celku. Většinou se objeví poučení o spisovnosti některých realizací, ale to zdaleka nestačí, protože cílem není osvojení několika pouček, ale jejich praktická aplikace v komunikaci ve všech situacích. A to je možné jen soustavným cvičením, a to individuálně vedeným, na něž už málokdy zbývá čas a ochota.

Zájem o úspěch komunikace však má pozitivní vliv alespoň na vznik materiálů, které by mohly mluvčího ve spisovnosti výslovnosti vést. Nejkomplexnější je práce Hůrkové (1995), bohužel dnes již dávno rozebraná, potřebě zvládnout výslovnost cizích vlastních jmen slouží slovníček Čteme je správně nebo teoretičtěji koncipované, ale méně dostupné knížky Zemanovy, ve výslovnosti cizích slov výborně orientuje nový Akademický slovník cizích slov. Ani dokonalá výslovnost každého slova však nezajistí srozumitelnost celku, pokud mluvčí nedbá i na vhodné frázování, to už však nemůže žádná příručka zajistit, neboť je odvozeno od obsahu sdělení a jeho funkce. Zamyšlení nad nejnovějšími proměnami foneticko-fonologické stavby češtiny se tak přesouvá jinou rovinu, na rovinu úvah o zodpovědnosti mluvčího za projev, který na veřejnosti pronáší.

Literatura:

Akademický slovník cizích slov. Academia : Praha 1995.

Balhar, J., a kol.: Český jazykový atlas. Díl. 4. Academia : Praha, 2002.

Čechová, M. a kol.: Čeština - řeč a jazyk. 2., přepracované vydání ISV : Praha 2000.

Havránek, B. - Jedlička, A.: Stručná mluvnice česká. 25. podstatně přepracované vydání Fortuna, Praha 1996.

Horálek, K.: Fonologie. In Petr, J. a kol.: Mluvnice češtiny I. Academia : Praha 1986, s. 107-163.

Krčmová, M.: Fonetika a fonologie. Zvuková stavba českého jazyka. MU : Brno 1990.

Krčmová, M.: Fonetika a fonologie. In: Karlík, P., Nekula, M., a Rusínová, Z. (Eds.): Příruční mluvnice češtiny. NLN : Praha 1995, 21-64. 2. vyd. 1996.

- Krčmová, M.: Proměny mluvené komunikace a vývoj ortoepické normy. In: Gajda, S. (Ed.): *Języki słowiańskie 1945-1995. Gramatyka – Leksyka - Odmiiany. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej*; Opole 20.-22. 9. 1995. Uniwersytet Opolski : Opole 1995, s. 119-126.
- Krčmová, M.: Kodifikace výslovnosti a jazyková praxe. In: Šrámek, R. (Ed.): *Spisovnosť a nespisovnosť dnes*. MU : Brno 1996, s. 103-105.
- Krčmová, M.: Dnešní problémy kultury mluveného projevu. In: Karlík, P., a Krčmová, M. (Eds.): *Jazyk a kultura vyjadřování. Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám*. MU : Brno 1998, s. 107-112.
- Krčmová, M.: Nejen lexikum. In: Bosák, J. (Ed.): *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti*. Veda : Bratislava 1999, s. 38-44.
- Krčmová, M.: Rétorika medzi tradícií, prítomnosť a budúcnosť. In: Odaloš, P. (Ed.): *Všeobecné retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu*. Pedagogická fakulta Univerzity M. Bela : Banská Bystrica, 1999, s. 51-56.
- Novotná-Hůrková, J.: *Česká výslovnostní norma*. Scientia : Praha 1995.
- Palková, Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*. Karolinum : Praha 1977.
- Zeman, J. – Kučera, J.: *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině. Anglická osobní jména*. Gaudeamus : Hradec Králové 1998.
- Zeman, J.: *Výslovnost a skloňování cizích osobních jmen v češtině II. Severská osobní jména*. Gaudeamus : Hradec Králové 2000.

Bibliografický údaj: KRČMOVÁ, M. *Proměny zvukové stavby češtiny* (přijato do tisku v Polsku, Walbrzych)